

Terug naar Auschwitz

Retour à Auschwitz

Back to Auschwitz

Primo Levi

Traducteur : Bart Vonck

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/temoigner/1512>

DOI : [10.4000/temoigner.1512](https://doi.org/10.4000/temoigner.1512)

ISSN : 2506-6390

Éditeur :

Éditions du Centre d'études et de documentation Mémoire d'Auschwitz, Éditions Kimé

Édition imprimée

Date de publication : 31 décembre 2014

Pagination : 128-136

ISBN : 978-2-84174-688-0

ISSN : 2031-4183

Référence électronique

Primo Levi, « Terug naar Auschwitz », *Témoigner. Entre histoire et mémoire* [Online], 119 | 2014, Online op 01 janvier 2016, geraadpleegd op 23 octobre 2020. URL : <http://journals.openedition.org/temoigner/1512> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/temoigner.1512>

Tous droits réservés

Terug naar Auschwitz

→ Primo Levi

→ Deze tekst is gebaseerd op een televisie-interview met Primo Levi dat in juni 1982 tijdens zijn tweede terugkeer naar Auschwitz werd afgenomen door Daniel Toff en Emmanuelle Ascarelli; Marco Belpoliti zorgde voor de transcriptie. De tekst is eerst in het Frans verschenen in het boek *Rapport sur Auschwitz* (uit het Italiaans vertaald door Catherine Petitjean, Parijs: Kimé, 2005) met het 'Rapport over de hygiënische en sanitaire organisatie van het concentratiekamp Monowitz voor de Joden (Auschwitz, Hoog-Silesië)'.

We zijn er. Wat voelt u als u deze plek terugziet?

Primo Levi: Alles is veranderd. Het is meer dan veertig jaar geleden. Polen had toen net vijf verschrikkelijke oorlogsjaren achter de rug. Het was het zwaarst getroffen land van heel Europa met het grootste aantal slachtoffers, niet alleen maar Joden trouwens. Ondertussen is de wereld helemaal veranderd. Ik was door het platteland getrokken, en de Poolse winter was en blijft hard, niet zoals de winters die we in Italië kennen. De sneeuw blijft drie of vier maanden liggen, eigenlijk hebben wij het tegen de Poolse winter moeten afleggen, toen we gevangen zaten en ook daarna. Ik zwierf totaal ontredderd door het land. Ik voelde mij in het nauw gedreven en was op zoek naar een ankerpunt, naar iemand die mij kon opvangen. Het was echt een desolaat landschap.

De rails en de voorbijrijdende goederentreinen hier buiten, wat doet dat u?

Primo Levi: Wel, het zijn inderdaad de goederentreinen die iets in mij losmaken, die de grootste schok veroorzaken. Als ik vandaag een goederentrein zie – of, erger nog, als ik zou moeten instappen –, reageer ik erg emotioneel. Het zijn vooral de goederentreinen die dat gevoel opwekken, meer dan het land en de plaatsen, meer dan Auschwitz zelfs. Als je ooit vijf dagen lang in een overvolle goederentrein hebt gereisd, blijft die ervaring je voor altijd bij. Zoiets vergeet je nooit.

U had het deze ochtend over de gevoelens die de Poolse taal in u wakker maakt.

Primo Levi: Ja, maar die reactie is deels geconditioneerd, althans in mijn geval. Ik ben iemand die praat en luistert, ik ben erg gevoelig voor de taal van anderen en ik tracht, ik probeer als Italiaan mijn taal zo juist mogelijk te gebruiken. Het Pools was in die tijd voor ons onbegrijpelijk, maar toch werden we in die taal verwelkomd aan het eind van onze reis. Die taal had niets te maken met de taal van de burgers die wij nu in hotels horen of die we van onze begeleiders opvangen. Het was een onbehouden, vulgaire taal vol met vloeken en verwensingen, en we begrepen er niets van. Het was werkelijk een helse taal. Het Duits was dat nog meer, natuurlijk. De bezetter sprak Duits, er werd vermoord in het Duits, en velen onder ons – ik ook – konden er flarden van begrijpen. Het was geen onbekende taal, geen taal van het niets. Het Pools, dát was de taal van het niets. Ik was gisteravond diep onder de indruk door de ontmoeting met twee Poolse dronkaards in de lift: ze spraken als toen, niet zoals de andere mensen hier, ze spraken in verwensingen, ze spraken een taal die alleen uit medeklinkers leek te bestaan, echt de taal van de hel.

© Ph. M.

– 2007. Auschwitz I.
Een groep bezoekers.

Ook steenkolen geven u dat gevoel, vertelde u mij.

Primo Levi: Juist! Dat komt ongetwijfeld doordat ik scheikundige ben. Een scheikundige is opgeleid om stoffen aan hun geuren te herkennen. Toen ik vroeger – en ook nu nog – in Polen aankam, of alleszins in een Poolse stad, vielen mij twee typische geuren op die we in Italië niet kennen: die van gebrande malt en de zure geur van brandende steenkool. Dit is een land van mijnbouw, overal vind je steenkool, en heel wat particuliere verwarmingsinstallaties draaien op steenkool. Zowel in het tussenseizoen als in de winter hangt er een geur in de lucht – de zure lucht van brandende steenkool. Maar voor ons, voor mij in elk geval, is dat de geur van het *Lager*, de geur van Polen en van het *Lager*.

En de mensen ?

Primo Levi: De mensen zijn niet meer dezelfde als toen. We hebben indertijd geen mensen gezien. We zagen de kampbeulen en hun handlangers. De meesten van

Terug naar Auschwitz
(vervolg)

hen waren Polen, zowel joden als christenen. Maar de gewone Polen, de Polen die in hun huizen woonden, die zagen we toen niet. We konden hen vaag in de verte onderscheiden, achter het prikkeldraad. Langs het *Lager* liep een veldweg, maar daar kwam bijna niemand langs. Later vernamen we dat alle dorpsbewoners verdreven waren. We zagen vaak autobussen voorbijrijden die Poolse arbeiders naar hun werk brachten. Op een van die bussen stond een opschrift, ik vergeet het nooit, een *reclameboodschap* zoals je die ook bij ons zag: *'Beste Suppe, Knorr Suppe'*, 'De beste Soep is Knorr Soep'. Het was zo bizar om *reclame* te zien voor soep, alsof wij de keuze hadden tussen betere en minder goede soep.

Hoe voelde het deze ochtend om terug te keren naar het verleden vanuit een luxueus toeristenhotel?

Primo Levi: Ik voelde mij ontwricht, haast gespleten. Het is onmogelijk maar toch gebeurt het, het contrast is zo uitgesproken. In die tijd konden wij nooit verhopen dat we hier ooit zouden terugkeren, gekleed als toeristen, in een luxehotel of toch bijna. Dat neemt niet weg...

Wat roept dat contrast op?

Primo Levi: Zoals alle contrasten is die tegenstelling bevredigend en alarmerend tegelijk. Het kan opnieuw gebeuren. Maar het omgekeerde zou het ergste zijn wat mij kan overkomen: eerst in een luxehotel verblijven, en vandaag uit wanhoop terugkeren.

Wist u waar u heen ging, kende u uw bestemming?

Primo Levi: We wisten zo goed als niets. In het station van Fossoli hadden we op de wagons een bord gezien waarop 'Auschwitz' stond gekrabbeld, maar we wisten niet waar dat lag, we meenden dat het Austerlitz was. Ergens in Bohemen, dachten we. Volgens mij wist in Italië niemand, maar dan ook niemand, wat 'Auschwitz' betekende.

Wat was uw eerste indruk van Auschwitz, toen u er veertig jaar geleden arriveerde?

Primo Levi: Het was... hoe moet ik dat zeggen? Het was anders, *als in een droom*. Het was nacht, we hadden een rampzalige vijfdaagse reis achter de rug, in de wagon waren mensen gestorven. We kwamen aan op een plek waar we de taal niet begrepen. We wisten niet dat zo'n plek bestond en nog minder waarom. We zagen zulke idiote borden: een douche, een schone kant, een vuile en een schone kant. Niemand gaf ons enige uitleg, tenzij in het Jiddisch of het Pools, en dat begrepen we niet. Het was echt een ervaring van vervreemding. We hadden de indruk dat we midden in de waanzin terechtgekomen waren, dat we... dat we elke vorm van logisch denken achter ons gelaten hadden. Nee, we dachten niet meer logisch na.

Hoe is de reis verlopen, die vijf dagen? Wat herinnert u zich nog?

Primo Levi: Ik herinner me heel wat, en goed. Wij zaten met vijfenveertig mensen

samengepakt in een piepkleine wagon. Er was net genoeg plaats om te zitten, maar we konden niet allemaal gaan liggen. Een jonge moeder gaf haar kind de borst. We hadden proviand mee dat was ons zo opgedragen, maar we hadden domweg geen of veel te weinig drinkwater voorzien, daar had niemand over gesproken. We dachten dat we wel ergens water zouden vinden. Het was hartje winter maar we hadden een vreselijke dorst. Dat was eigenlijk onze eerste marteling: de dorst, vijf dagen lang. Het was winter en onze adem vroom vast op de schroefbouten van de wagon. Je kon de witte vorst, vol roestvlekken, er proberen af te schrapen om een paar druppels water op te vangen, zodat we onze mond konden natmaken. En de baby huilde aan één stuk door, van 's ochtends tot 's avonds en de hele nacht, want de moeder had geen melk meer.

Wat gebeurde er toen met de kinderen, met de moeders...

Primo Levi: Ze zijn heel vlug overleden. Van de 650 personen in die trein zijn vier vijfden in de eerste of de tweede nacht rechtstreeks naar de gaskamers gestuurd. Ik heb mensen nog nooit zo horen schreeuwen, ze schreeuwden bevelen die we niet begrepen. En in dat sinistere nachtelijke tafereel werden we onder de schijnwerpers en het geschreeuw uit de wagons gehaald, we gingen in de rij staan, we moesten in de rij gaan staan. Voor ons stonden een onderofficier en een officier – later heb ik vernomen dat hij dokter was, maar toen wisten wij dat niet – die aan ieder van ons vroegen of we konden werken of niet. Ik heb met mijn buur, een vriend uit Padua, overlegd. Hij was ouder dan ik en in slechte gezondheid, ik zei hem: ik zal zeggen dat ik kan werken. Hij antwoordde mij: je doet wat je wilt, mij kan het niets schelen. Hij had alle hoop al laten varen. Hij heeft zich dus ongeschikt verklaard en is het kamp niet binnengegaan. Ik heb hem nooit meer teruggezien, en ook de anderen niet.

Hoe was het werk in Auschwitz?

Primo Levi: U weet wel dat er niet één kamp was in Auschwitz, er waren er meerdere. Van enkele bestonden plannen, het waren bijgebouwen van een fabriek of van een mijn. In het kamp van Birkenau bijvoorbeeld werden de gevangenen in meerdere ploegen onderverdeeld, en die werkten in verschillende fabrieken, tot in wapenfabrieken toe. Ik zat samen met tienduizend andere gevangenen in het kamp van Monowitz. Dat was een onderdeel van een fabriek van I.G. Farben Industrie, een enorme scheikundige trust die daarna ontmanteld werd. We moesten een nieuwe fabriek voor scheikundige stoffen bouwen van ongeveer zes vierkante kilometer. De werf was al vergevorderd en wij werkten er allemaal. Er waren ook Engelse krijgsgevangenen, Fransen, Russen en zelfs Duitsers. Er werkten natuurlijk ook Polen die vrij waren, of vrijwilligers, er waren zelfs Italiaanse vrijwilligers. In totaal waren we met zo'n veertigduizend, en met onze groep van tienduizend vormden wij de laatste schakel, we stonden onderaan de ladder. Het *Lager* van Monowitz bestond bijna uitsluitend uit Joden en het moest ongeschoolde arbeidskrachten leveren. Omdat er op een bepaald moment weinig gespecialiseerde werkkrachten waren in Duitsland – velen waren immers naar het front vertrokken –, begonnen

Terug naar Auschwitz
(vervolg)

ze specialisten te zoeken onder ons – en wij waren in theorie ongeschoolde slaven. Ze zochten naar overeenkomsten, naar vervangers... al sinds de eerste dag van onze aankomst: ze informeerden naar ieders leeftijd, diploma en beroep. Daar kreeg ik mijn eerste kans. Ik had verklaard dat ik scheikundige was, maar ik wist niet dat ik naar een scheikundige fabriek zou worden gestuurd. Een hele poos later kreeg ik daardoor een klein voordeel want de laatste twee maanden mocht ik in een laboratorium werken.

En hoe was het eten ?

Primo Levi: Wel, het eten was probleem nummer een. Ik ben het niet eens met diegenen die de soep en het brood in Auschwitz als walgelijk beschrijven; ikzelf had zo'n honger dat ik het eten lekker vond; ik heb het nooit vreselijk gevonden, zelfs niet de eerste dag. Het voedsel was karig, dat wel, we kregen maar een minimaal rantsoen van zo'n 1 600 à 1 700 calorieën per dag. In theorie althans, want onderweg werd er gestolen en dus kregen we een lager rantsoen dan wat ons toegewezen werd, lager dan het officiële rantsoen, zeg maar. Vandaag weten we dat iemand die niet dik is met 1 600 calorieën kan toekomen. Daar kan hij mee leven, maar dan wel zonder te werken en als hij in bed ligt, terwijl wij werden gedwongen om te werken, om zwaar werk te leveren bovendien, en in de kou. Daarom leidde het rantsoen van 1 600 calorieën naar een trage dood door ondervoeding. Later las ik de berekeningen die de Duitsers hadden gemaakt. Een gevangene die in zulke omstandigheden moest leven, en dus uit zijn reserves van vóór de internering moest putten, kon het daarmee zo'n twee of drie maanden uithouden.

Maar in de concentratiekampen paste men zich aan alles aan ?

Primo Levi: Dat is een vreemde vraag. Wie zich aan alles aanpast, overleeft; maar de meesten pasten zich niet aan alles aan. En ze stierven. Omdat ze zich niet aan alles konden aanpassen, zelfs niet aan wat ons vandaag banaal lijkt, schoenen bijvoorbeeld. Ze gooiden ons een paar schoenen toe, enfin, niet een paar schoenen maar twee schoenen die niet bij elkaar pasten, aan de ene zat een hiel en aan de andere niet. Je moest al een atleet zijn om daarmee uit de voeten te kunnen. De ene schoen was te klein, de andere te groot. We waren verplicht te gaan ruilen, wat ingewikkeld was. Als je geluk had, kon je een paar schoenen vinden die ongeveer gelijk waren, en daarmee moest je het stellen. Je voeten deden pijn, en wie gevoelige voeten had, kreeg vroeg of laat ontstekingen. Dat was zo bij mij, ik draag er nog de littekens van. Als bij wonder zijn mijn voeten vanzelf genezen, ook al werkte ik elke dag. Wie gevoelig was voor ontstekingen stierf door zijn schoenen, door wonden die ontstoken raakten aan voeten die niet meer genazen. De voeten gingen zwellen; hoe dikker ze werden, hoe enger de schoenen aanvoelden. Die mensen werden naar de ziekenboeg gebracht maar werden er niet toegelaten omdat gezwollen voeten niet als ziekte werden erkend. Die plaag kwam veel voor, en uiteindelijk ging iedereen die gezwollen voeten had rechtstreeks naar de gaskamer.

© Ph. M.

– 2010.
Auschwitz-Birkenau.

Vandaag gaan we blijkbaar in een restaurant in Auschwitz eten.

Primo Levi: Ja, en dat is haast komisch. Een restaurant in Auschwitz! Ik weet niet, nee, ik weet echt niet of ik zal eten. Ik vind dat een soort heiligschennis, iets absurds. Anderzijds moet je ook weten dat er in Auschwitz – Oświęcim in het Pools – restaurants waren en nog zijn; er zijn bioscopen en wellicht ook een nachtclub, zoals overal in Polen. Er zijn scholen, en kinderen. Parallel aan dat Auschwitz hier heb je net als vroeger een... hoe moet ik het noemen, een concept: Auschwitz is het *Lager* – maar er was ook een Auschwitz waar gewone burgers woonden, ook in die tijd.

Hoe verliep het eerste contact met de Poolse bevolking toen u Auschwitz verliet?

Primo Levi: De mensen waren wantrouwig. De Polen hadden de ene bezetting na de andere moeten verduren. De Duitse bezetting was wreed, de Russische minder erg, primitiever misschien. Maar ze wantrouwden iedereen, zelfs ons. Wij waren vreemdelingen, échte vreemdelingen, ze begrepen ons niet, we droegen een uniform, het uniform van dwangarbeiders, en dat schrok hen af. Ze weigerden met ons te praten, op een paar uitzonderingen na, mensen die medelijden met ons hadden en met wie we uiteindelijk konden opschieten. Het is heel belangrijk om een goede band te hebben met anderen. Er ligt een afgrond tussen wie een goede band heeft

Terug naar Auschwitz
(vervolg)

met anderen, en wie dat niet heeft: de ene redt het, de andere niet. Dat is nog zo'n ervaring uit het *Lager*, het is iets fundamenteels: weten hoe belangrijk het is om de ander te begrijpen, en om begrepen te worden.

Vormde de taal een probleem voor de Italianen?

Primo Levi: In vergelijking met andere groepen was dat de belangrijkste doodsoorzaak bij de Italianen. Bij de Italianen en de Grieken. De meeste Italianen zijn tijdens de eerste dagen overleden, omdat ze niets begrepen. Ze begrepen de bevelen niet. En er bestond geen verdraagzaamheid voor wie een bevel niet begreep, je moest het bevel begrijpen, het werd geschreeuwd, één keer herhaald en daarna regende het slagen. Ze begrepen niet dat we van schoenen konden veranderen, ze begrepen niet dat we eens in de week opgeroepen werden om ons te scheren, ze kwamen overal te laat. Ze moesten kunnen verwoorden wat ze nodig hadden, soms had hun verzoek zelfs ingewilligd kunnen worden, maar ze konden zich niet uitdrukken en werden uitgelachen. Moreel stortten ze helemaal in. De taal, het vermogen zich uit te drukken – dat waren in mijn ogen de grootste problemen in het *Lager*, de reden waarom zoveel mensen er ten onder gingen.

We zijn net voorbij een station gereden dat u in uw boek *Het respijt* citeert.

Primo Levi: Trzebinia. Ja, het was een station aan de grens, tussen Katowice en Krakau, waar de trein gestopt was. De trein stopte vaak, we hadden drie of vier dagen nodig om 150 kilometer af te leggen. De trein is gestopt en ik ben uitgestapt. Toen heb ik voor het eerst een Pool ontmoet, een burger, hij was advocaat. Ik kon het met hem vinden, want hij sprak Duits en Frans. Ik kende geen Pools, ook vandaag niet. Hij heeft me toen gevraagd waar ik vandaan kwam. Ik heb hem verteld dat ik uit Auschwitz kwam, dat ik een uniform droeg, ik had dat streepjesuniform nog aan. Hij vroeg me waarom. Ik heb hem geantwoord dat ik een Italiaanse Jood was. Hij vertaalde mijn antwoorden voor de nieuwsgierigen die om hem heen waren komen staan, Poolse boeren en arbeiders die naar hun werk gingen. De dag brak bijna aan, als ik het me goed herinner. Ik verstond geen Pools, dat zei ik net, maar begreep toch genoeg van wat hij vertaalde... Hij had mijn antwoord aangepast. Ik had gezegd: 'Ik ben een Italiaanse Jood.' Hij had vertaald: 'Hij is een Italiaanse politieke gevangene.' Toen heb ik in het Frans geprotesteerd: 'Ik ben geen... ik ben ook een politieke gevangene, maar ik ben naar Auschwitz gedeporteerd omdat ik Jood ben, en niet als politieke gevangene.' Maar hij heeft me inderhaast en in het Frans geantwoord dat het beter was dat hij het zo zei, voor mijn bestwil, want Polen is een triest land.

We keren straks terug naar ons hotel in Krakau. Wat heeft de Holocaust volgens u betekend voor het Joodse volk?

Primo Levi: Het was geen nieuwe ervaring. Tussen haakjes: ik heb nooit van het woord 'holocaust' gehouden. Het is geen toepasselijke term, hij is retorisch en bovendien verkeerd. De gebeurtenis vormde een keerpunt, in maat en in middelen. Het was immers de eerste keer in onze tijd dat het antisemitisme een project was, een

project dat werd gepland, georganiseerd op staatsniveau. Het gebeurde niet door stilzwijgende goedkeuring, zoals in het Rusland van de tsaren, het was een daad uit vrije wil. Er was geen ontkomen aan, heel Europa was één reusachtige val. Dat was nieuw en dat heeft de Joden ingrijpend veranderd. Niet alleen in Europa maar ook in de Joodse gemeenschap in de VS, alle Joden waar ook ter wereld.

Kan men volgens u ooit nog een nieuw Auschwitz meemaken, een slachting zoals die van veertig jaar geleden?

Primo Levi: In Europa niet, denk ik. Want er bestaat, hoe zal ik het zeggen, een straffeloosheid, een soort immunisatie, waardoor we zoiets in de nabije toekomst niet opnieuw zullen zien. Binnen enkele tientallen jaren, laten we zeggen, misschien vijftig, honderd jaar, zal het nazisme in Duitsland heropleven zoals vroeger, en het fascisme in Italië. Toch denk ik dat het in Europa uitgesloten is. Maar de wereld is groter dan Europa. Ik geloof dat er andere landen bestaan waar een verlangen naar een nieuw Auschwitz smeult, maar ze hebben er gewoon de instrumenten niet voor.

Het idee is niet dood ?

Primo Levi: Het idee is zeker niet dood. Niets sterft ooit. Alles verrijst, zoals een nieuwe dag. Niets sterft ooit helemaal.

Maar de vormen veranderen toch ?

Primo Levi: Ja, de vormen veranderen. Vormen zijn belangrijk.

Denkt u dat men in staat is de menselijkheid van de mens te vernietigen?

Primo Levi: En hoe! En hoe! Dat is nu precies kenmerkend voor het *Lager* van de nazi's – ik heb het niet over andere kampen, want die ken ik niet, misschien ging het er in Russische kampen anders aan toe – maar in het *Lager* wordt de menselijke persoon tot niets teruggebracht, zowel vanbinnen als vanbuiten. En niet alleen de gevangene, ook de kampbewaker zelf verliest zijn menselijkheid. Het zijn verschillende wegen, maar ze leiden naar hetzelfde resultaat. Slechts weinigen konden tijdens hun gevangenschap hun bewustzijn in stand houden: sommigen werden zich *a posteriori* van deze ervaring bewust, maar op het moment zelf zeker niet. Velen zijn alles vergeten, mentaal hebben ze niets geregistreerd, je zou kunnen zeggen dat de opnameband van hun geheugen leeg is. Zeker, allen ondergingen ze in wezen een diepe verandering van hun persoonlijkheid. Ze werden minder gevoelig, hun herinneringen aan hun thuis en familie vervaagden; dat alles was ondergeschikt aan hun dringende noden, aan de honger en aan de behoefte zich te weren tegen kou, tegenslagen en vermoeidheid. Het waren eigenlijk dierlijke omstandigheden, ze waren als dieren, als lastdieren. Het is vreemd vast te stellen dat die dierlijke staat zich ook in de taal uitte. In het Duits bestaan er twee woorden voor 'eten': je hebt 'essen', en dat geeft de handeling aan waarmee de mens eet, en daarnaast heb je 'fressen', dat is wat dieren doen. Je zegt niet dat een paard 'isst' ('eet') maar dat het 'frisst' ('vreet'), een paard of een kat 'vreet'. Zonder dat iemand het beslist had,

Terug naar Auschwitz
(vervolg)

gebruikte men in het *Lager* het werkwoord *fressen* ('vreten') en niet *essen* ('eten'). Alsof we ondertussen allemaal hadden begrepen dat we dieren geworden waren.

Dit is het einde van uw tweede terugkeer naar Auschwitz. Wat komt er nu in u op?

Primo Levi: Heel wat, eigenlijk. In de eerste plaats stoort het mij dat de Polen, dat de Poolse regering zich Auschwitz toegeëigend heeft, dat ze er de plek voor de martelaren van de Poolse natie van hebben gemaakt. In werkelijkheid was dat inderdaad zo, toch zeker in de eerste jaren, in 1941 en 1942. Maar daarna, na de opening van Birkenau, en vooral toen de gaskamers en de verbrandingsovens begonnen te functioneren, is Auschwitz een instrument geworden voor de vernietiging van het Joodse volk. Dat kun je niet ontkennen. We hebben het gezien. Er bestaat een paviljoen voor de Joden, de Italianen, de Fransen, de Nederlanders, enzovoort. Er is dat onomstotelijke feit dat in Auschwitz de grote meerderheid van de slachtoffers Joden waren, en slechts ten dele Poolse Joden. Dat feit wordt niet echt ontkend, maar het wordt nauwelijks ter sprake gebracht.

Denkt u niet dat de anderen, de mensen, Auschwitz vandaag zo snel mogelijk wil vergeten?

Primo Levi: Sommige tekenen wijzen erop dat men wil vergeten, of, erger nog, ontkennen. Dat is veelbetekenend: wie Auschwitz ontkent staat klaar om het opnieuw in het leven te roepen. ■

Vertaling: Bart Vonck